

הרב בנימין הולצמן

תורת המגילות של רבי יוחנן

על שיטות חז"ל בסידור מגילות התורה

א. כתיבת התורה לפי הרב ברויאר – מבוא

איך נכתבה התורה? לשאלה זו יענו תשובות שונות המאמין ומי שאינו מאמין. ולא נקבל כאן שתי תשובות, אלא שתי קבוצות של תשובות. התשובה הפשוטה של המאמין היא שהתורה נאמרה מפי הקב"ה, ונכתבה על ידי משה נביאו. אלו שאינם מאמינים סבורים שהתורה נכתבה בידי אדם. בתחילה סברתם הייתה שמשה כתב את התורה בעצמו.¹ בהמשך עלו הצעות שהתורה נכתבה על ידי אדם שחי בתקופה מאוחרת יותר.² עד שבאו אנשי ביקורת המקרא, וטענו שהתורה מורכבת מ"תעודות" שונות שכתבו אנשים שונים, בזמנים ובמקומות שונים.³

מ"ר הרב מרדכי ברויאר זצ"ל התרשם מן האמת שיש בחלק מטענות מבקרי המקרא בדבר סתירות העולות מפשט הכתובים, אולם כיהודי מאמין דחה מכל וכל את תירוצם בדבר כותבים שונים לתורה. שיטתו, לה קרא "שיטת הבחינות", נלמדת בדורנו בקרב ציבור רחב של תלמידים, ולא נפרוש אותה כאן, אלא בקצרה. לדברי הרב ברויאר, הכפילויות והסתירות בסיפורי התורה ובחוקיה הן למעשה "בחינות"

1 חז"ל התנגדו לתפיסה מעין זו, ואמרו: "[אפילו] אמר: [התורה כולה] מפי הקודש ודבר זה משה מפי עצמו אמרו, זהו 'כי דבר ה' בזה'" (ספרי במדבר פיסקא קיב; מובא בשינוי לשון בבבלי סנהדרין צט ע"א). אולם ראו להלן, הערה 31.

2 ביניהם התפרסם ברוך שפינוזה, שכתב: "ברור כשמש בצהריים כי החומש לא נתחבר בידי משה, כי אם בידי איש אחר שחי דורות רבים אחרי משה" (מאמר תאולוגי-מדיני, תרגום: חיים וירשובסקי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 98).

3 ראו למשל סיכום הנושא בספרו של יאיר הופמן, סוגיות בביקורת המקרא (האוניברסיטה המשודרת), תל אביב תשנ"ז. מדבריו שם (עמ' 43): "האסכולה הולהוויאנית הסבירה זאת בכך שהתורה איננה חיבור רציף ואחיד שכתב מחבר אחד, אלא אוסף של מקורות כתובים, שנקבצו לספר אחד עלידי עורך".

שונויות, כלומר צדדים שונים ולעיתים הפוכים של אותו העניין. הבחינות השונות באות ללמדנו מסרים שונים, להציג נקודות מבט שונות על אותם האירועים או המצוות, כשלמעשה האמת האלוקית מתגלה רק בריבוי הפנים ובמבט המורכב.⁴ אם כן, שיטת הבחינות מודה במקצת לביקורת המקרא, בכך שהיא מקבלת את קושיותיה בדבר אפשרות לסתירות בתורה. אולם לדברי הרב ברויאר היא חולקת על הביקורת מכל וכל בשאלת דרך "עריכת" התורה. לדעת המבקרים, כאמור, התעודות נכתבו בידי אנשים שונים בזמנים שונים, והן נערכו בזמן מאוחר יותר בידי אדם שעמדו לפניו התעודות השונות. הרב ברויאר לעומתם הדגיש כי תורת הבחינות שהוא מציג אינה משנה כהוא זה את התפיסה המסורתית, שהתורה כולה נכתבה על ידי משה רבינו מפי הגבורה. אלא שכאשר הכתיב הקב"ה למשה את התורה, הדברים היו מורכבים מבחינות שונות, ומשה כתבם כפי שיצאו מפי הגבורה. כמתודה להמחשת חידושו המפליג, השתמש הרב ברויאר בדברים שכתב הרב

4 רבות נכתב על שיטה זו, ובשנת תשס"ה יצא הספר שיטת הבחינות של הרב מרכי ברויאר (בעריכת יוסי עופר, הוצאת "תבונות"), ובו קובצו מאמרים רבים הדנים בדרכי השיטה ובדברי מתנגדיה. מעט יותר בהרחבה על השיטה: סתירות בסיפורי התורה נובעות מכך שישנם סיפורים שהתורה מספרת לנו יותר מפעם אחת, כל פעם ב"בחינה" אחרת. עיקר סיפורי התורה אינו בא אלא ללמדנו מסר, אולם לעיתים רוצה התורה ללמדנו מאותו מעשה מסר כפול, ואפילו מסר סותר. העברת ריבוי המסרים נעשית באמצעות סיפור המעשה בבחינות שונות. הדוגמה הרגילה לכך בפי המדגימים היא שני סיפורי הבריאה בפרק א' ובפרק ב' בבראשית. הקריאה הרציפה מעלה שלל קושיות, כמו ההכרזה בפרק ב' "וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ" (ה), אף על פי שהשיחים כבר נבראו בפרק א', ובדומה לכך לאורך הפרק מתארת התורה את הבריאה בסדר שונה מאשר בפרק א', ומטעמים שונים. כל הקושיות מתורצות בנקל אם נראה כאן שני סיפורי בריאה, והדבר מתחזק כשנשים לב ששם ה' שונה בכל אחד מתיאורי הבריאה.

הדבר נכון גם בפרשיות הלכתיות: ישנן מצוות הכתובות בתורה פעמיים ואף יותר, ולעיתים אפשר למצוא הבדלים בטעמי המצווה ואפילו בפרטיה. גם כאן הטענה היא שהמצווה כתובה בשתי בחינות שונות, כלומר: למצווה יש יותר מטעם אחד, וכל פרשיה מציגה טעם אחר. בסיפורי התורה הכתובים בבחינות שונות על הפרשן לא להסתפק בהפרדת הבחינות ובביאורן, אלא עליו גם לבאר את התמונה הכוללת המתקבלת מקריאת הבחינות כולן. שאלה שאפשר לנסח: "מה קרה באמת".

בפרשיות ההלכתיות הכתובות בחינות שונות השאלה לבסוף היא "מה עושים להלכה". כאן הטענה היא שהתורה שבכתב קשה לקיום כפי שהיא משום הסתירות שבה, ואנו פוסקים הלכה רק מהתורה בעל פה. אולם הפרשן יכול לראות כיצד הבחינות השונות השפיעו על ההלכה שבתורה שבעל פה.

אריה לייב גינצבורג, בעל ה"שאגת אריה", על דרך כתיבת ספר דברי הימים.⁵ את הדברים מצא הרב ברויאר, יש להודות, במקום נידח למדי – המילואים לספרו של הרב גינצבורג על הש"ס, "גבורת ארי", על מסכת יומא. כך כותב שם בעל ה"שאגת אריה" על עזרא הסופר:

העתיק דברי הימים מכמה ספרים שמצא [...] בספר אחד מצא כן ובספר אחד כן, וכמו שמצא כן העתיק [...] ובלשון שמצא כן העתיק ולא רצה לשנות.

בהתבסס על דברי ה"שאגת אריה", מדמה הרב ברויאר את הבחינות שבתורה למקורותיו של עזרא הסופר בספר דברי הימים. אולם כדי להדגיש את ההבדל בין שיטתו לבין ביקורת המקרא, וכדי להרחיק מהמערערים, השתמש הרב ברויאר פעמים רבות בדברי חז"ל שהתורה ניתנה "אש שחורה על גבי אש לבנה". נראה דוגמה מדבריו, בה פרפרזה לדברי ה"שאגת אריה" הנזכרים:

נותן התורה מצא בחביון עוזו ספרים אחדים שכתב אותם במידות אלוהיות שונות, והעתיק מהם את ספר התורה: "בספר אחד מצא כן ובספר אחר מצא כן, וכמו שמצא כן העתיק, ולא רצה לשנות". הספר הזה כתב תחילה באש שחורה על גבי אש לבנה, ואחר כך הקריא אותו למשה רבנו על הר סיני, כדי שיכתוב אותו על הספר בדיו. הוא ספר התורה שישראל מוסרים מאב לבנו, מרב לתלמידו, מדור ראשון ועד דור אחרון.⁶

מקור הביטוי "אש שחורה על גבי אש לבנה" הוא דברי ריש לקיש המובאים בירושלמי:

רבי פינחס בשם רבי שמעון בן לקיש: התורה שנתן לו הקדוש ברוך הוא למשה, נתנה לו אש לבנה חרותה באש שחורה. היא אש, מובללת באש, חצובה מאש, ונתונה מאש. הדא הוא דכתיב: "מימינו אש דת למו" (דברים ל"ג, ב).⁷

דומה שהרב ברויאר עיגן דבריו בשיטת בעל השאגת אריה כדי למצוא אילן להיתלות

5 למאמרו במגדים ב (תשמ"ז), עמ' 9–22, שגילה לרבים את שיטתו, קרא הרב ברויאר: "תורת התעודות של בעל השאגת אריה" (וכפי שבדאי שמתם לב, כותרתו של מאמרנו זה היא מחווה למאמר ההיסטורי ההוא של הרב ברויאר).

6 שיטת הבחינות של הרב מרדכי ברויאר (לעיל הערה 4), עמ' 150. וכאמור, הוא חזר על כך פעמים רבות, בכתב ובעל פה.

7 ירושלמי שקלים ו, א. מבדיקת דברי הרב ברויאר המופיעים במאמריו השונים, נראה שלא ציטט מדרש זה מהירושלמי, אלא מהקדמת הרמב"ן לתורה. הדברים נמצאים במדרשי האגדה גם בקשר לתורה שקדמה לעולם (ראו למשל מדרש תהילים מזמור צ אות יב). לומדי רש"י על התורה מכירים את המדרש מדבריו על הפסוק "אש דת למו", דברים ל"ג, ב.

בו, על אף הפער הגדול בין דברי התורה, בהם עוסקת שיטתו, לבין ספר דברי הימים, עליו דיבר השאגת אריה (כפי שציינו מתנגדי השיטה). אולם ישנו מחיר נוסף וכבד יותר שהרב ברויאר משלם בהשוואתו: שאגת אריה לא דיבר על שתי בחינות רעיוניות המתמזגות לכדי מסר אחד, אלא בפשטות דיבר על מספר מסורות שמוזגו טכנית לספר אחד. יותר "שיטת התעודות" ופחות "שיטת הבחינות". לכן היה חשוב לרב ברויאר להדגיש שהתורה אינה כספר דברי הימים, אלא ניתנה "אש שחורה על גבי אש לבנה".

בדברינו להלן נבקש להציע המחשה אחרת לדברי הרב ברויאר, השאולה מחז"ל עצמם – המחלוקת בין רבי יוחנן וריש לקיש בשאלת נתינת התורה, האם "חתומה ניתנה" או "מגילה מגילה ניתנה". דומני שהיא ממחישה את שיטתו של הרב ברויאר טוב יותר מדברי בעל ה"שאגת אריה", ועושה זאת מבלי לשלם את המחיר שבהשוואת התורה לספר דברי הימים.

ב. הדגמת "אין מוקדם ומאוחר" בפרשיות מתן תורה

בטרם ניגש לדיון במחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש, נבקש להתעכב על עניין אחר – הכלל "אין מוקדם ומאוחר בתורה". הבנת הכלל הזה ויישומו בפרשנות התורה עשויה להשפיע על הבנתנו כיצד נתחברו הבחינות השונות לספר אחד, שכן הוא עוסק בשאלת היסוד של אופן סידורן של הפרשיות בתורה.

הכלל "אין מוקדם ומאוחר בתורה" מופיע בניסוח זה פעמים ספורות בדברי חז"ל. הדוגמה המובהקת ביותר עוסקת בפער תאריכים בספר במדבר: בתחילת ספר במדבר מופיע תאריך (אחד לחודש השני), ובתחילת פרק ט' מופיע תאריך מוקדם יותר (בחודש הראשון באותה השנה). על כך אומר הספרי שהתאריכים אינם לפי הסדר, כדי ללמדנו שאין מוקדם ומאוחר בתורה:

ללמדך שאין מוקדם ומאוחר בתורה. שבתחלת הספר הוא אומר: "וידבר ה' אל משה במדבר סיני באהל מועד באחד לחדש השני", וכאן הוא אומר "בחודש הראשון", ללמדך שאין מוקדם ומאוחר בתורה.⁸

8 ספרי במדבר פיסקא סד. רבי חולק על תנא קמא: "רבי אומר: אין צריך, שהרי כבר נאמר 'ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה עד בואם אל ארץ נושבת' (שמות טז, לה), ועדיין לא אכלו! אלא ללמדך שאין מוקדם ומאוחר בתורה". חשוב לשים לב שרבי מסכים עם העיקרון עצמו, ורק חולק על הצורך ללמוד זאת מפער התאריכים בספר במדבר שכן הדברים נלמדים ממקום אחר.

אף על פי שהניסוח "אין מוקדם ומאוחר בתורה" נשמע כשולל באופן גורף את הימצאותו של סדר כרונולוגי, ברור שאין להבינו כך, ואין ספק שהסדר הבסיסי של התורה הוא כרונולוגי. משמעות הכלל היא שישנם מקומות בהם התורה סוטה מן הסדר הזה כדי ללמדנו דבר מה. במקרים כאלה, כדי להבין את השתלשלות האירועים נצטרך לשנות את סדר הפרשיות, ובנוסף נצטרך להבין מדוע חרגה התורה מן הסדר. הראשונים נחלקו בהיקף התופעה. יש המשתמשים בכלל זה פעמים רבות, כדוגמת רש"י שמשמש בביטוי זה שבע פעמים בפירושו לתורה, ובכמה מקרים נוספים מציע לשנות את הסדר בלי לצטט משפט זה.⁹ לעומת זאת יש המשתדלים לצמצם את השימוש בכלל, כדוגמת הרמב"ן אשר ניסה ליישב את המקראות כסדרן ברוב המקומות שרש"י הציע לשנות מסדר הכתוב.¹⁰

להדגמת השימוש בכלל נתבונן ביחידה רחבה בתורה שהעלתה דיונים רבים לגבי סדרם של האירועים המתוארים בה – כמחצית ספר שמות, סביב סיפור מתן תורה, מפרשת יתרו ועד לפרשת כי תשא (שמות י"ח–ל"ד). סדר כתיבת הנושאים בחטיבה הזו הוא כדלהלן:

1. י"ח סיפור יתרו
2. י"ט–כ"ו ההכנה למעמד הר סיני, המעמד עצמו ועשרת הדיברות
3. כ"א–כ"ג המשפטים
4. כ"ד "ברית האגנות" בהר סיני
5. כ"ה–ל"א הציווי על המשכן¹³
6. ל"ב–ל"ד חטא העגל, והבא בעקבותיו

9 כמו בשמות י"ח, יג, שם כתב: "ואין פרשה זו כתובה כסדר". בדרך דומה צעד גם אבן עזרא.
 10 להרחבה ראו יצחק גוטליב, יש סדר למקרא: חז"ל ופרשני ימי הביניים על מוקדם ומאוחר בתורה, ירושלים תשס"ט; שם דן גם בעמדת חז"ל וגם בעמדת הראשונים ביחס לשאלת סדר המקראות.
 11 הצעתנו היא שחטיבה זו מסתיימת בפרק כ' פסוק יח, ופרשית "מזבח אדמה" היא תחילת הקטע הבא. בהמשך נראה שהצעה זו מפורשת בדברי אבן עזרא.
 12 אנו סוטים כאן מהחלוקה לפרקים בפסוק אחד, ודברים בחלוקה לפרשיות של נוסח המסורה: את הפסוק האחרון בפרק ל"א נקרא כהתחלת הפרשיה הבאה.
 13 מקובל לומר שהציווי על המשכן הוא פרשות תרומה-תצווה. אולם יש להוסיף להם גם את תחילת פרשת כי תשא, העוסק בציווי על השקלים, הכיור והקטורת; וכן את הקריאה לבצלאל ולאהליאב. פרשת השבת שבסוף פרק ל"א חותמת את הציווי על המשכן (כפי שתיאור ביצוע המשכן פותח בפרשת השבת, בתחילת פרק ל"ה).

כאמור, רשימה זו היא על פי סדר התורה, אולם רבו בה הדעות מהו סדרם הכרונולוגי של האירועים.

הפרשיות הממוספרות במספר זוגי מספרות את סיפור מתן תורה, ובכלל זה עליותיו של משה להר סיני, והקורות סביב עליותיו וירידותיו. פרקים אלו נקראים בקלות ברצף, ומספרים בצורה מובנת את סיפור מתן תורה, אם נדלג על הפרשיות האחרות. כך מסתיים הסיפור בפרק כ' (טו-יח):

וְכָל הָעָם רֹאִים אֶת הַקּוֹלֹת וְאֶת הַלְפִידִם [...] וַיֹּאמְרוּ אֶל מֹשֶׁה: דַּבֵּר אֵתָּה עִמָּנוּ וְנִשְׁמָעָה, וְאַל יְדַבֵּר עִמָּנוּ אֱלֹהִים כִּי נָמוּת [...] וַיַּעֲמֵד הָעָם מֵרָחֵק, וּמֹשֶׁה נִגַּשׁ אֶל הָעֶרְפֶּל אֲשֶׁר שָׁם הָאֱלֹהִים.

וממשיך מאותה הנקודה בתחילת פרק כ"ד:

וְאֶל מֹשֶׁה אָמַר: עֲלֵה אֵלַי ה', אֵתָּה וְאַהֲרֹן נָדָב וַאֲבִיהוּא וְשִׁבְעִים מִזְקְנֵי יִשְׂרָאֵל, וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם מֵרָחֵק. וְנִגַּשׁ מֹשֶׁה לְבָדוֹ אֵל ה', וְהֵם לֹא יִגָּשׁוּ, וְהָעָם לֹא יַעֲלוּ עִמּוֹ. וַיָּבֵא מֹשֶׁה וַיְסַפֵּר לָעָם אֵת כֹּל דְּבַרֵי ה' וְאֵת כֹּל הַמִּשְׁפָּטִים [...]

בפרק כ', לאחר שמיעת הקולות מהשמים, נבהל העם וביקש לא לשמוע יותר את קול האל. לכן ניגש משה "אל הערפל אשר שם האלהים" (כ', יח), ובמילים אחרות: "וניגש משה לבדו אל ה'" (כ"ד, ב).

בדומה לכך, הפרשיה שלפני הציווי על המשכן נקראת ברצף אחד עם הפרשיה שאחרי הציווי. כך מסתיים פרק כ"ד (יח):

וַיָּבֵא מֹשֶׁה בְּתוֹךְ הָעָן וַיַּעַל אֶל הָהָר, וַיְהִי מֹשֶׁה בְּהָר אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה.

ואליו מתחברים הפסוקים שלאחר הציווי על המשכן (ל"א, יח – ל"ב, א):

וַיִּתֵּן אֶל מֹשֶׁה כְּכֹלֹתוֹ לְדַבֵּר אֵתָּה בְּהָר סִינִי שְׁנֵי לַחַת הָעֵדוּת לַחַת אֶבֶן כְּתָבִים בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים. וַיֵּרָא הָעָם כִּי בִשֵׁשׁ מֹשֶׁה לָרֶדֶת מִן הָהָר וַיִּקְהַל הָעָם עַל אֶהֲרֹן.

הדברים נקראים ברצף, וכהמשך טבעי וישיר,¹⁴ ויוצרים את הבסיס הסיפורי של החטיבה הרחבה – המחצית השנייה של ספר שמות. אולם כאמור, בתווך עומדות פרשיות שאינן חלק מאותו הרצף, ונחלקו חז"ל וראשונים מתי אירעו. נפרט בקצרה את הדיון לגבי כל פרשיה, לפי מספרי החטיבות שהבאנו למעלה.

¹⁴ מקריאת הדברים ברצף נראה שהסיבה לייאושם של ישראל מחזרתו של משה היא העובדה ששהה בהר זמן כה רב. ולאו דווקא כדברי חז"ל הידועים שהביא רש"י, שישראל ידעו שמשה עלה לארבעים יום, אלא שטעו בחשבון.

1. סיפור יתרו

הגמרא מביאה מחלוקת אמוראים מתי התרחש סיפור עצתו של יתרו (בבלי זבחים קטז ע"א):

איתמר: בני רבי חייא ורבי יהושע בן לוי. חד אמר: יתרו קודם מתן תורה היה. וחד אמר: יתרו אחר מתן תורה היה.

הדברים עתיקים, ומצויים כבר בתורתם של התנאים,¹⁵ ומוסיפים להיות במחלוקת גם בין כמה מהמפרשים הראשונים.¹⁶ לשיטת הדוחים את סיפור יתרו, יש כמובן לבאר מה ראתה התורה לכתוב את הפרשיות שלא כסדרן הכרונולוגי.¹⁷ החשוב לענייננו הוא שלשיטת התנאים הסוברים שהפרשה נכתבה שלא במקומה, יש לעוקרה מתחילת פרשת יתרו, ולהבין שהתרחשה בהמשך, אולי בפרשת כי תשא.

3. המשפטים

ב"ברית האגנות" שבסוף פרשת משפטים נאמר (כ"ד, ז): "וַיִּקַּח סֵפֶר הַבְּרִית וַיִּקְרָא בְּאָזְנֵי הָעָם". מהו ספר זה? הסברים רבים נאמרו בכך על ידי התנאים והפרשנים, ונביא שניים מהם.

להסבר הראשון, ספר זה נמצא בתורה בסוף חומש ויקרא. פרקים כ"ה–כ"ו בויקרא פותחים בפסוק "וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר", ומסיימים בפסוק: "אֵלֶּה הַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים וְהַתּוֹרָה אֲשֶׁר נָתַן ה' בֵּינוּ וּבֵין בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, בְּהַר סִינַי בְּיַד מֹשֶׁה". פרק כ"ה עניינו שמיטה ויובל, ופרק כ"ו ברכות וקללות. תוכן זה מתאים להיות

¹⁵ למשל, המכילות אומרות על הפסוק "ויהי ממחרת" (י"ח, ג): "ממחרת יום הכיפורים". כוונתם לומר שיתרו נותן את עצתו לאחר מתן תורה, שהלא על פי חז"ל לוחות שניים ניתנו ביום הכיפורים (בבלי תענית דף ל ע"ב, ויעויין ברש"י שם, ד"ה "שניתנו בו לוחות אחרונות"). וכן על השאלה "מה שמע יתרו ובא", תשובת רבי אלעזר המודעי במכילתא דרבי ישמעאל: "מתן תורה שמע ובא", משמע שסיפור יתרו מאוחר למתן תורה. ועוד.

¹⁶ משמע מרש"י על הפסוק "ויהי ממחרת" שיתרו בא לאחר מתן תורה, וכן פירש הרשב"ם שם. בתחילת פרק י"ח מביא אבן עזרא (בפירושו "הארוך") את דעת רס"ג שהסיפור התרחש לפני מתן תורה, אולם הוא עצמו מסיק: "ולפי דעתי שלא בא רק בשנה השנית אחר שהוקם המשכן". גם רמב"ן שם מאריך בדבר, ומסקנתו: "והקרוב אלי לתפוש סדר התורה, שבא קודם מתן תורה". את טעם הדוחים אפשר לפרש משום שלא רצו להניח מערכת משפט מסודרת, ועוד שנאמר עליה "את חוקי האלהים ואת תורותיו" (טז), קודם מתן תורה.

¹⁷ שאל זאת אבן עזרא (שם), וענה שרצתה התורה לסמוך את סיפור יתרו לסיפור מלחמת עמלק, יעויין שם. ושערי מדרשי סמוכים לא ננעלו.

"ברית", כיוון שבברית אנו מצפים שיהיו ברכות וקללות, ואף נזכרת בהם כמה פעמים המילה "ברית"¹⁸. השמיטה והיובל הם הקדמה לברכות ולקללות, בהן נאמר "אֲזַ תִּרְצֶה הָאָרֶץ אֶת שְׁבִתֶיהָ" (כ"ו, לד).

זו שיטת רבי ישמעאל, שאמר: "ויקח את ספר הברית [...] רבי ישמעאל אומר: ברכות וקללות, שנאמר 'אלה דברי הברית'¹⁹. כך גם סבור רבי אברהם אבן עזרא בפירושו לספר ויקרא, שם כתב בתחילת פרק כ"ה:

בהר סיני – אין מוקדם ומאוחר בתורה. וזו הפרשה קודם "ויקרא" וכל הפרשיות שהם אחריו, כי הדבור בהר סיני. ועתה כרת הברית הכתובה בפרשת "ואלה המשפטים".

הצעה אחרת לפירוש "ספר הברית" היא שמשה קורא לעם את הפרשיות מסוף פרשת יתרו (כ', יט) ועד פרק כ"ג. להצעה זו מסכימים ראשונים כרבי אברהם אבן עזרא בפירושו "הארוך"²⁰ שמציין אף ש"ספר הברית" פותח וסוגר בעבודה זרה, ואלו דבריו על איסור עבודה זרה לקראת סוף פרק כ"ג:

זהו שהזכרתי שתחלת ספר הברית "אתם ראיתם" (כ', יט), שהזהיר על עבודת גילולים, וסוף הספר להזהיר על עבודת גילולים, שהוא הסוף "כי יהיה לך למוקש".

וכן בארו הרמב"ן,²¹ ונוספים.

נשים לב כי בכל מקרה הן שמות כ"א–כ"ג והן ויקרא כ"ה–כ"ו הן יחידות בפני עצמן שנאמרו בסני, אלא שנחלקו חכמינו איזו מהיחידות קרא משה כ"ספר הברית"²².

18 כמו בברכות "והקימתי את בריתי אתכם" (כ"ו, ט); ובקללות (כ"ו, כה): "חַרְבַּ נִקְמַת נִקְמַת בְּרִית".
19 ציטטנו מפסיקתא זוטרתא פרשת משפטים פרק כ"ד סימן ז. וכן במכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דבחדש פרשה ג': "ויקח ספר הברית" [...] ר' ישמעאל אומר: בתחלת הענין מה הוא אומר, 'ושבתה הארץ שבת לה'. שש שנים תזרע שדך' וגו' (ויקרא כ"ה), שמטים ויובלות ברכות וקללות; בסוף הענין מה הוא אומר, 'אלה החוקים והמשפטים והתורות' (שם כ"ו)".

20 את הפירוש "הארוך" לספר שמות כתב אבן עזרא אחרי פירוש כל התורה (כולל הפירוש "הקצר" לשמות), ובכמה מקומות שינה דעתו בין הפירושים. ייתכן שגם כאן חזר בו בנוגע לספר הברית.

21 שכתב בתחילת פרק כ"ד: "וכבר היטיב לראות ר"א שפירש הענין כסדרו, ואמר כי עד הנה ספר הברית". דבריו מתייחסים לדברי אבן עזרא על שמות כ"ג, לג: "עד כה ספר הברית".

22 הבאנו את שתי הדעות המסתברות ביותר לדעתנו, ויש דעות נוספות. אחת מהן היא שספר הברית הוא מתחילת בראשית ועד הנה. כך במכילתא דרבי ישמעאל (למעלה הערה 19): "ויקח ספר הברית" [...] רבי יוסי ברבי יהודה אומר: מתחילת בראשית ועד כאן". ובדומה באר רש"י (כ"ד, ד).

4. ברית האגנות

בקריאתנו לעיל ראינו ש"ברית האגנות" שבפרק כ"ד נקראת ברצף הסיפורי של מעמד הר סיני, שהוא סיפור הבסיס של היחידה שלנו. אולם גם לגבי המקטע הזה הדברים אינם מוחלטים, ויש הרוצים להקדים את פרק כ"ד כולו לפרק י"ט, לפני עשרת הדיברות. וזו לשון מדרש לקח טוב (בתחילת פרק כ"ד, ובדומה פירש רש"י שם):

ואל משה אמר עלה – זה היה מעשה קודם עשרת הדברות, שנאמר: "ויאמר ה' אל משה לך רד ועלית אתה ואהרן עמך" (י"ט, כד).

5–6. הציווי על המשכן וחטא העגל

כותב רש"י (שמות ל"א, יח):

אין מוקדם ומאוחר בתורה. מעשה העגל קודם לצווי מלאכת המשכן ימים רבים היה [...]

הקדמת חטא העגל לציווי המשכן מקורה בחז"ל,²³ וכמובן מצריכה לפרש את הפרשיות בסוף ספר שמות שלא על פי סדרן הכרונולוגי.

אולם אפשר לדייק מכמה מדרשים שקראו את המקראות על הסדר, והסבירו את הצורך במשכן כנובע ישירות ממתן תורה.²⁴ וכן נחלק בכך הרמב"ן על רש"י, ומדגיש שמשה נצטווה על בניית המשכן לפני חטא העגל. ומדבריו (שמות ל"ה, א):

ואמר [משה] לכולם ענין המשכן, אשר נצטוה בו מתחלה קודם שבור הלוחות [...]

הדברים עתיקים ועמוקים, ויסודם גם בשאלה האם הציווי על המשכן הוא לכתחילה, או שבא רק כתגובה על חטא העגל. אך אנו לא באנו כאן לדון בעומק הדברים, אלא במחלוקת האם הפרשות כתובות בסדר כרונולוגי, או ששינתה התורה מן הסדר.

²³ מקורם הישיר של דברי רש"י הוא בתנחומא (ורשא) פרשת תרומה סימן ח. והדברים מופיעים גם במקומות אחרים בספרות חז"ל. מעניין במיוחד הניסוח בשיר השירים רבה (פרשה א, יב, א), המביא מסורת "מן הגולה" (בבל?) שפרשה זו "קפצה", וזו לשון המדרש: "מסכתא עלתה בידם מן הגולה, ושנו בה שקפץ להם מעשה העגל, והקדים להם מעשה המשכן". וכן עולה מהמשפט הרווח בניסוחים שונים בדברי חז"ל: "יבוא זהב משכן ויכפר על זהב עגל" (ראו למשל ספרי דברים פיסקא א, ד"ה "רבי שמעון").

²⁴ כמו במשל הידוע על המלך המשיא את בתו היחידה, ונמשלו: "כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: נתתי לכם את התורה. לפרוש הימנה איני יכול, לומר לכם אל תטלוה איני יכול, אלא בכל מקום שאתם הולכים בית אחד עשו לי שאדור בתוכי" (שמות רבה תרומה פרשה לג).

חטיבת הפרשיות שסביב סיפור מעמד הר סיני מזמנת אפוא מקבץ של פרשות שנחלקו בהן קדמונינו האם הן כתובות כסדר התרחשותן או שהסדר הסיפורי שונה מן הסדר הכרונולוגי. חטיבה זו מייצגת נאמנה את התורה כולה, וכדוגמתה יש עוד פרשיות רבות שיש מקום לשאול לגביהן מה היחס בין סדר כתיבתן לסדר התרחשותן.

ג. "מגילה מגילה" לפירוש רש"י ולפירוש התוספות

הדגמנו מהמחצית השנייה של ספר שמות שתנאים וראשונים נחלקים רבות בסדר הפרשיות שבתורה. אולם כיצד סודרו פרשיות אלו בסדרן הנוכחי? בשאלה זו נשוב לדברינו בפתח המאמר. כזכור, אמרנו שם כי התורה נאמרה מפי הקב"ה ונכתבה על ידי משה נביאו. ועדיין, יש מקום לשאול היכן וכיצד נאמרה התורה למשה: האם משה כתב כל פרשה מיד כשנאמרה? האם כתב את התורה כולה לפני מותו?²⁵ בשאלה זו מצאנו מחלוקת מעניינת בחז"ל (בבלי גיטין ס ע"א):

אמר רבי יוחנן משום רבי בנאה: תורה – מגילה מגילה ניתנה, שנאמר: "אֶזְאָמְרָתִי הַנְּהָ בְּאֵתִי בְּמִגְלַת סֵפֶר כְּתוּב עָלַי" (תהלים מ', ח).
 רבי שמעון בן לקיש אומר: תורה – חתומה ניתנה, שנאמר: "לְקַח אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה" (דברים ל"א, כו).

²⁵ נעיר שקשה להצביע על פסוק האומר במפורש שמשה כותב את התורה. נראה שהפסוק הקרוב ביותר לכך הוא בדברים ל"א, ט: "וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת". אלא שספק אם פורש כך על פי מסורת ישראל. פסוק זה הוא הקדמה לקריאה בתורה שבמעמד "הקהל", כפי שכתוב שם בפסוק יא: "בָּבֹא כָל יִשְׂרָאֵל לִרְאוֹת אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּמִקּוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר, תִּקְרָא אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֶגֶד כָּל יִשְׂרָאֵל בְּאָזְנֵיהֶם". רש"י מביא על פסוק זה: "המלך היה קורא מתחילת אלה הדברים". עולה מדבריו שאף הכתיבה כאן היא של ספר דברים (רש"י מביא כמקור לדבריו את דברי הבבלי בסוטה מא ע"א, אלא ששם משמע שמדובר על קריאת קיצור ספר דברים, ואכמ"ל). גם ספורנו לא ראה כאן כתיבת התורה כולה, וכתב בפסוק ט: "את התורה הזאת – פרשת המלך, שצוה עתה שיקרא בהקהל" (כנראה כך הבין במשנה סוטה ז, ח, עיינו שם).

אם נבאר שפסוק זה בכל זאת מדבר על כתיבת התורה, יש כמובן לשאול עד היכן כתבה, הלא ישנם עוד ארבעה פרקים לסיום התורה. מצאנו לכך כמה ניסוחים מקוריים במפרשים, כמו למשל דברי הנצי"ב ב"העמק דבר" שם: "כתב עד כה [...] ועדיין לא צוה להניחה בארון כל זמן שלא נגמרה"; או דברי הרש"ר הירש: "כסבור היה [משה] שכתובת התורה נסתיימה". אולם הרמב"ן שם מדגיש: "ויכתב משה את התורה הזאת – מתחלת בראשית עד 'לעיני כל ישראל'".

בהקשר זה יש להעיר שבספר דברים עצמו ישנן התייחסויות לדברים ככתובים כבר על ספר. למשל: "כָּל אֲלוֹת הַבְּרִית הַכְּתוּבָה בְּסֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה" (דברים כ"ט, כ).

הביאור המילולי של דבריהם הוא שלדעת רבי יוחנן משה כתב כל פרשיה בתורה בזמן אמירתה; וריש לקיש סובר שמשה כתב את התורה כולה מפי הגבורה כיחידה אחת בשנה הארבעים.²⁶

אולם האמוראים אינם חלוקים רק בשאלה הטכנית של אופן נתינת התורה, ודומה שמאחורי מחלוקתם עומדות תפיסות מהותיות שונות לגבי מקומו של משה רבנו בהתהוות התורה. לשיטת ריש לקיש, התורה כפי שהיא לפנינו ניתנה חתומה מאת ה', ומשה לא עשה דבר מלבד להעתיקה. לפי שיטה זו יש לומר שסדר התורה כך ניתן מאת הקב"ה; אמנם עדיין יש מקום לומר "אין מוקדם ומאוחר בתורה", שהרי יכול תנא או פרשן לטעון שהתורה, כפי שניתנה משמים, מסודרת בסדר שאינו כרונולוגי בהכרח. אולם ממילותיו של רבי יוחנן, "תורה מגילה מגילה ניתנה", עולה שכל פרשיה בתורה נכתבה בנפרד בזמן אמירתה למשה. אך אם נביא בחשבון כי סידור הפרשיות אינו בהכרח לפי סדר המאורעות, עלינו לשאול כיצד נתחברו המגילות כולן לספר תורה אחד. רבי יוחנן לא באר זאת במפורש בדבריו, ולבירור שאלה זו נפנה למפרשים.

רש"י באר את שתי השיטות בדרך שונה מעט. את דברי ריש לקיש הסביר כך:

חתומה ניתנה – לא נכתבה עד סוף מ', לאחר שנאמרו כל הפרשיות כולן. והנאמרות לו בשנה ראשונה ושניה היו סדורות לו על פה עד שכתבן.

כלומר: בשנה הארבעים משה מעלה על הכתב את הדברים שנאמרו לו במשך ארבעים שנה, כפי שזוכרם בעל פה.

את שיטת רבי יוחנן הסביר כך:

מגילה מגילה ניתנה – כשנאמרה פרשה למשה היה כותבה; ולבסוף מ' שנה, כשנגמרו כל הפרשיות, חיברן בגידין ותפרן.

את הביטוי "חיברן בגידין ותפרן" קצת קשה להלום כפשוטו בתקופתו של משה, אולם כוונת רש"י ברורה: בסוף כל דיבור משה העלה את הדברים על הכתב, ובשנה הארבעים סידר את הפרשיות וקיבצן לספר אחד.

שאלנו למעלה על דברי רבי יוחנן, מניין ידע משה כיצד לסדר את הפרשיות, שהלא לא סידרן על פי הסדר הכרונולוגי? לפי פירוש רש"י שאלה זו קשה גם על דברי

ריש לקיש, ואפילו בצורה קיצונית יותר, כיוון שלשיטה זו משה מסדר בעצמו את כל מה שנאמר לו במשך ארבעים שנה, ואין לפניו שום חומר כתוב, אלא הוא מעלה מזכרונו את דברי ה', וכאמור: מסדרם שלא לפי סדר התרחשות המאורעות.

אנו נוטים יותר לפירוש התוספות, שמציע הסבר שונה לדברי רבי יוחנן וריש לקיש.²⁷ לשיטת התוספות עיקר מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש אינה מתי התורה נכתבה, אלא האם נכתבה "על הסדר". דעתו של ריש לקיש, כדברי תוספות, היא:

דיש פרשיות שנאמרו תחילה לפני אותם הכתובים לפניהם, ולא נכתבה עד שנאמר לו אותה שכתובה לפניו, וכותב זאת אחריה.

כלומר: גם לפי ריש לקיש משה כותב פרשיות במהלך ארבעים השנה, אלא שמקפיד לכתבם "על הסדר", הלוא הוא סדר התורה שלפנינו. לפיכך, כאשר ישנן פרשות בסדרן הכרונולוגי שונה מהסדר שבתורה, משה מעכב את כתיבתן עד שיארע האירוע הבא, ורק אז כותב את הפרשות. נמצא שלאחר ארבעים שנה כתובה לפני משה התורה כולה על הסדר, וזהו "חתומה ניתנה".

לעומת זאת, שיטת רבי יוחנן לפי פירוש התוספות היא:

ולמאן דאמר מגילה מגילה ניתנה – היה כותב מיד כל הפרשה שנאמרה לו, ולאחר ארבעים שנה סדרן על הסדר.²⁸

כאן הדברים דומים להצעתנו המילולית בדברי רבי יוחנן, אלא שמודגש כאן עניין הסדר: משה כתב כל פרשה כמגילה מיד כשנאמרה לו, ובסוף השנה הארבעים לקח את המגילות כולן, וסדרן בסדר שונה מכתבתן – וזהו סדר התורה שלנו. לסיכום הדעות השונות במחלוקת זו: לדברי ריש לקיש "תורה חתומה ניתנה". בארנו דבריו בצורה קיצונית, שהקב"ה נתן למשה את התורה במלואה כפי שהיא לפנינו. אולם לא כך בארו הראשונים: רש"י באר שמשה קיבל כל פרשה בנפרד, זכרה בעל פה, וכתב את כולן כיחידה אחת בסוף שנת הארבעים; והתוספות בארו שמשה

27 ד"ה "תורה חתומה ניתנה". פירוש התוספות מוצג בעקבות קושיה על רש"י: לדברי רש"י עולה שלריש לקיש התורה לא נכתבה כלל עד סוף השנה הארבעים, אולם לדברי התוספות מצאנו במפורש הזכרות של כתיבת התורה על ידי משה לפני השנה הארבעים, דוגמת הפסוק על ספר הברית שהבאנו למעלה (שמות כ"ד, ד. ויכול רש"י לתרץ בנקל, שכתובות אלו אינן חלק מהתורה שלפנינו). בראשונים אחרים (כגון המקבילה בתוספות הרא"ש) ישנה קושייה נוספת על רש"י, שאינה ישירות על דברי רבי יוחנן וריש לקיש, אלא על הקשרם בסוגיה.

28 דברי התוספות שלפנינו כאן קצרים וקשים, לכן הבאנו את לשונו המקבילה של תוספות הרא"ש.

כתב כל פרשה בסמיכות לזמן שקיבלה אך לפי הסדר שהיא אמורה להיות מסודרת לבסוף, כך שבסוף השנה הארבעים עמדה לפניו התורה כפי שהיא לפנינו. לדברי רבי יוחנן "תורה מגילה מגילה ניתנה", אלא שלא באר רבי יוחנן כיצד הפכה תורה ממגילות ומגילות לספר אחד. כאן דומים פירושי רש"י ותוספות, שמשה בסוף ימיו הפך את המגילות לספר, אלא שרש"י הדגיש את עניין הכריכה כאחד ("חיברן בגיד ותפרן"), והתוספות הדגישו שמשה סידר את המגילות "על הסדר", כדי להופכן לספר.

נדגים את דברי התוספות בפרשיה שטרם דנו בה ברשימה זו: בשמות י"ב אומר משה לבני ישראל את דיני הפסח שעליהם לנהוג במצרים. בהמשך דבריו (פסוקים יד-כ) הוא מצווה את ישראל בציווי לדורות – כיצד יחגגו את הפסח ואת חג המצות בשנים הבאות, קטע הפותח במילים "וְהָיָה הַיּוֹם הַזֶּה לָכֶם לְזִכְרוֹן". בפסוקים אלו מופיע גם טעם הציווי לאכילת מצות: "וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הַמִּצְוֹת, כִּי בְעֵצָם הַיּוֹם הַזֶּה הוֹצֵאתִי אֶת צְבָאוֹתֵיכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (יז). מקשה רבי אברהם אבן עזרא בפירושו הקצר: כיצד נאמר "הוצאתי", והלא הדברים נאמרים לפני יציאת מצרים! הוא מתרץ שלושה תירוצים, ואחד מהם: "או זאת הפרשה מוקדמת". כלומר: פסוקים יד-כ בשמות י"ב הם פסוקים שנאמרו לאחר יציאת מצרים (כגון בסיני) והם הוקדמו לשמות י"ב, כדי לסמוך את הציווי על פסח דורות לציווי על פסח מצרים. אם נקבל דברים אלו, כיצד נכתבה הפרשה?

לדעת רבי יוחנן כתב משה את שמות י"ב בזמנה, כלומר ביציאת מצרים, ללא הציווי לדורות, ואת הציווי לדורות כתב בנפרד. בסוף השנה הארבעים סידר משה את התורה לפי הסדר שלפנינו, ואז הציב את פסח דורות, עליו נצטוו מאוחר, בצמוד לפסח מצרים. לדעת ריש לקיש ראינו כמה הצעות איך להלום מקראות כאלו: להצעתנו, משה קיבל את התורה חתומה כפי שהיא לפנינו, כשהפסוקים המאוחרים הוקדמו בה למקומם החדש; לדעת רש"י משה קיבל בעל פה את הפרשיות בזמנים שונים, אך כתבן כפי שהן לפנינו בשנה הארבעים; ולדעת התוספות כתב משה את כל הפרשיות שבשמות י"ב לפי הסדר שהן לפנינו, אף שלא נאמרו באותו הזמן.

ד. מסקנה וסיכום

מו"ר הרב מרדכי ברויאר חידש שאפשר לקרוא את התורה ככתובה בבחינות שונות. אולם הוא הדגיש שמה רבנו כתב את התורה כפי שהיא לפנינו, על בחינותיה, מילה

במילה מפי הקב"ה, "אש שחורה על גבי אש לבנה".

ברשימה זו אנו טוענים כי ההבנה שהתורה כפי שהיא לפנינו נכתבה כסדרה מפי ה', נכונה אולי לשיטת ריש לקיש,²⁹ והדברים שציטט הרב ברויאר להדגשת המסר הזה, "אש שחורה על גבי אש לבנה", אף הם ציטוט דבריו של ריש לקיש.³⁰ אך לא כך לרבי יוחנן, האומר "תורה מגילה מגילה ניתנה". לשיטתו, משה רבנו כתב מפי ה' כל פרשיה מיד לאחר כתיבתה, ובשנה הארבעים יצר מכלל המגילות את התורה כפי שהיא לפנינו; ומדגישים בעלי התוספות שהדבר כולל גם את שינוי סדר הפרשות,³¹ דבר שיש בו יצירה רבה, כפי שהדגמנו מחציו השני של ספר שמות. בעריכתו ובסידורו משלב משה בין המגילות, הפרשיות והבחינות, וקובען לדורות בתורת ה' כפי שהיא לפנינו.

מדברינו עולה כי להמחשת תורת הבחינות אין צורך להפליג לדברי ה"שאגת אריה" על עריכת דברי הימים. אפשר להמחיש זאת מכתובת התורה עצמה, כפי שבארה רבי יוחנן. התורה ניתנה למשה רבנו מפי הגבורה מגילות-מגילות, בחינות בחינות, לאורך ארבעים שנות הנדודים במדבר, ובסופן "סידרן על הסדר", ונתן לנו את התורה כפי שהיא לפנינו.

29 על פי הצעתנו במשמעות דבריו "תורה חתומה ניתנה". אולם ראינו שלפי רש"י גם לריש לקיש אין זה תיאור כתיבת התורה.

30 ראו לעיל, הערה 7.

31 לפי הסבר זה, האין כאן מעין טענת "משה מפי עצמו אמר" שחז"ל התנגדו לה (ראו לעיל הערה 1)? שאלה זו אינה על דברינו, אלא דברי רבי יוחנן, שאמר, בהסבר התוספות: "ולאחר ארבעים שנה סדרן על הסדר". כמובן, אפשר להציע שגם את הסדר מקבל משה מאת ה', ואין בכך לגרוע מהדברים שכתבנו למעלה (אם כי יש מקום לתהות האם זו כוונת רבי יוחנן ובעלי התוספות, והיכן הדברים נרמזים). אולם אי אפשר להימנע מלהעיר, אף שאין זה מענייננו כאן, שראיית ספר דברים כנכתב על ידי משה מפי עצמו זו שיטה המקובלת בחז"ל ובמפרשים. כך למשל במגילה לא ע"ב: "אין מפסיקין בקללות [...] אמר אביי: לא שנו אלא בקללות שבתורת כהנים, אבל קללות שבמשנה תורה – פוסק. מאי טעמא? הללו – בלשון רבים אמורות, ומשה מפי הגבורה אמרן. והללו – בלשון יחיד אמורות, ומשה מפי עצמו אמרן" – נקט אביי (או שמא הגמרא בהסברה) את לשון המדרש האוסר זאת. וכן ברש"י על דברים כ"ח, כג: "קללות הללו משה מפי עצמו אמרן, ושבהר סיני מפי הקב"ה אמרן כמשמען [...] הקיל משה בקלותיו לאמרן בלשון יחיד. וגם כן בקללה זו הקל". ואכמ"ל.